

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

«Діяльність наукових товариств Катеринославщини
у др. пол. XIX – поч. XX ст.»

гр. МкФ-12-1

Сивоконь Тетяна Владиславівна

Дніпропетровськ

2013

Сьогодні, коли відбувається процес відродження наукових та просвітницьких товариств, вивчення їх історії та діяльності роботи набуває значущої актуальності. Розгляд історії розвитку наукових товариств Катеринослава, як і інші процеси, що відбувались в суспільстві, економіці, науці неможливий без загального огляду процесу їх становлення і розвитку в межах Російської імперії та її складової – українських земель.

У 1863 році був прийнятий новий університетський устав, відповідно до якого університети розглядались не тільки як вищі навчальні заклади, а і як осередки науки і освіти, як посередники між наукою та суспільством. Університетам була повернута автономія.

Внаслідок цього почали організацію наукових товариств, які у свою чергу мали великий вплив на розвиток науки. Спочатку право організації наукових товариств надавалось фізико-математичним факультетам, які утворили товариства «природодослідників». Перше товариство було створено при Московському університеті – воно об'єднало «любителів природознавства, антропології та етнографії». Тільки в кінці 60-х років XIX століття такі товариства постали в інших університетах в тому числі у Київському та Харківському.

Важливе значення для розвитку науки мали з'їзди вчених. Перший з'їзд «природодослідників» відбувся у 1867 р. в Санкт-Петербурзі. А перший вчительський з'їзд – у цьому ж році у Олександрівському повіті Катеринославської губернії.

Наукові товариства, що діяли у Катеринославі у другій половині XIX - початку XX століть, стали значним явищем у науковому та культурному житті Катеринослава. Товариства об'єднували вчених, фахівців-практиків, представників бізнесу для спільної діяльності та вирішення наукових і практичних питань, набули широкої популярності у наукових та промислових колах. Одним з перших було засноване Товариство катеринославських лікарів, яке почало діяти у 1874 році з метою об'єднання медичних працівників міста

для спільного вирішення складних професійних (фахових) питань та підтримки лікарів у їх діяльності.

У 1898 році було засноване юридичне товариство, яке об'єднало фахівців з метою «вивчення права та розповсюдження юридичних знань, вірного розуміння діючих законів».

У другій половині XIX століття виникає новий тип товариств – науково-технічні. Одним з найбільш відомих стало Російське технічне товариство, засноване у 1866 році у Петербурзі, що ставило перед собою за мету сприяння розвитку техніки та промисловості в Росії. Хронологічно це було п'яте загальноросійське наукове товариство (після Імператорського Вільного економічного товариства (1765р.), Російського географічного товариства (1845р.), Російського етимологічного товариства (1859), Імператорського Російського товариства акліматизації тварин та рослин (1864р.)

Статут російського технічного товариства (РТТ) був затверджений Олександром II 22 квітня 1866 року.

З 1867 року почали утворюватись відділення російського технічного товариства в різних регіонах Російської імперії. Всього, за архівними даними, товариство об'єднало 40 тисяч членів у 40 відділеннях. На Україні діяло 8 відділень. У Катеринославі воно виникло лише наприкінці 80-х років XIX століття, але у першому десятилітті існування йому не вдалося розгорнути свою діяльність. Тільки у 1899 році, з відкриттям Вищого гірничого училища, товариство отримало новий, життєспроможний імпульс до поновлення своєї діяльності. Тому 1899 рік історики вважають початком нового етапу його діяльності. Товариство, як того і вимагав статут, складалося з викладачів училища, інженерів, техніків та «осіб інтелігентних професій». Тривалий час в ньому працювали відомі у Катеринославі вчені-професори. С.М. Сучков, О.М. Терпигорєв, М.М. Протод'яконовим.

Підтвердженням високого наукового статусу і визнанням діяльності вчених стало набуття у 1912 році Катеринославським вищим гірничим

училищем статусу інституту. Його першим ректором став професор геології М.Й.Лебедєв.

М.Й. Лебедєв народився в м. Бежицьку Тверської губернії 19 квітня (1 травня за н. ст.) 1863 р. в сім'ї вчителя, дворянина за походженням. З «Формуляра» видно, що у травні 1916 р. він не мав власного житла, а мешкав у відомчій квартирі Гірничого інституту. «Формуляр» не передбачав відомостей про батьків. Але вони знайшлися в «Анкеті» штатного співробітника В.І. Погодіної, другої дружини М.Й. Лебедєва. «Анкета» 1936 р. передбачала відомості не лише про членів сім'ї, а й про батьків чоловіка (чи дружини), включаючи пункти: «чим займалися до революції?», «чим займаються і де перебувають у даний час? Точна адреса». Про батька свого чоловіка (на той час давно покійного) В.І. Погодіна записала: «Лебедєв Йосиф, отчества не знаю; учитель, умер в 1877 г.». Запис щодо його матері ще скупіший: «Имени и отчества не знаю; умерла около 70 л. тому назад». Отже, М.Й. Лебедєв у 14-літньому віці вже був повним сиротою.

По закінченні реального училища М.Й. Лебедєв незабаром став казеннокоштным студентом Петербурзького гірничого інституту. У червні 1888 р. він із золотою медаллю закінчив інститут, отримав диплом гірничого інженера і призначення в розпорядження Окружного інженера Північного гірничого округу.

17 лютого 1896 р. Наказом Міністерства землеробства і державного майна він був переведений на службу в Кавказьке гірниче Управління, де до 1901 р. досліджував нафтові родовища. Наслідком його розвідок стала низка нарисів про кавказькі нафтові родовища.

13 жовтня 1902 р. М.Й. Лебедєв захистив дисертацію в Петербурзькому гірничому інституті та прочитав 16 жовтня дві «пробні» лекції у присутності членів Ради ПГІ, які одностайно визнали його гідним звання професора по кафедрі геології. Незабаром він був затверджений на посаді екстраординарного професора, а наказом по Гірничому відомству червні 1903 р. обійняв посаду інспектора КВГУ.

19 травня 1908 р. М.Й. Лебедєв Радою КВГУ був обраний на посаду Директора і затверджений невдовзі царем за поданням Міністра торгівлі та промисловості. Потім через кожні три роки він ще двічі переобирався, обіймаючи цю посаду до весни 1919 р. Очевидно, що тривалості перебування на посаді керівника КВГУ (з 1911 р. – КГІ) сприяв науковий авторитет та організаторські здібності М.Й. Лебедєва.

Адміністративні посади суттєво не зашкодили науковим заняттям вченого, який викладав студентам курси палеонтології та геології (динамічної та історичної), а також нерудних корисних копалин.

М.Й. Лебедєв був одним із організаторів відкриття у Катеринославі при Гірничому інституті приватних Вищих жіночих курсів (15 вересня 1916 р.) і був ректором цього навчального закладу. Після затвердження у липні 1918 р. урядом П. Скоропадського Статуту Катеринославського університету та дозволу Міністра освіти оголосити набір студентів тимчасовим виконувачем

обов'язки ректора університету було призначено М.Й. Лебедєва, тоді ще ректора КГІ.

Помер Микола Йосипович Лебедєв під час наукового відрядження в Харкові у 1931 р.

Відділення РТТ у гірничому вузі було одним з найбільш чисельних та активно діючих товариств міста. Наукова робота доволі швидко знайшла визнання. За допомогою у вирішенні практичних питань до товариства звертались керівники підприємств, міські керівники, державні та приватні заклади. Плідну роботу товариство вело через довідкове бюро, комісію з технічних умов, які безпосередньо займались розробкою нових технологій та виконували замовлення, що подавались у відділення.

Особливу увагу слід звернути на просвітницьку діяльність товариства. Постійна комісія з технічної освіти почала свою діяльність у 1905 році з відкриттям курсів для робітництва. Державна система професійно-технічного та загального навчання знаходилась у стані становлення та не могла забезпечувати підготовку необхідної кількості кваліфікованих працівників для промисловості. В одному із своїх звітів Комісія відмічала, «що можливе широке розповсюдження наукових занять повинно не тільки сприяти облагородженню та розвитку особистості, але й удосконаленню виробництва, та як слідство, збагаченню країни». Розуміння важливості роботи комітету вимагали ствердити у суспільстві. Щорічно курси для робітників випускали біля 300 працівників. Проводилася робота по організації публічних лекцій, які «служили доповненням до курсів для надання робітникам знань, що знаходяться поза межами курсів та розширюють світогляд слухачів». У березні 1906 року комісія проводила набір на спеціальні курси вивчення нових мов, відкритих за бажанням робітників. На цих курсах вивчали англійську, німецьку та французьку мови. Підприємства визнавали доцільність просвітницької роботи, що велася відділенням у Катеринославі, надавали відповідні матеріальні ресурси на утримання курсів та проведення іншої роботи, тому робітники мали можливість навчатись на курсах майже безкоштовно.

Наукова робота Катеринославського відділення РТТ знаходила своє повне відображення на сторінках «записок», які товариство видавало з 1902 року. В «Записках Русского технического общества» були опубліковані «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях, утвержденные в заседании общего собрания 1 -го марта 1867 г.».

На підставі цього документу розпочали діяльність місцеві відділення російського технічного товариства.

Протягом всього періоду існування Наукового товариства, місцеві інтереси домінували у всіх справах. До найбільш вагомих результатів діяльності Наукового товариства слід віднести роботу щодо облаштування обласного музею ім. О.Поля, участь у відкритті пам'ятника О.С.Пушкіну та міської бібліотеки, організацію народних читань та лекцій. У 1905 році Товариство брало активну участь у проведенні в Катеринославі XIII Всеросійського археологічного з'їзду, на якому була позитивно відзначена наукова діяльність та робота з вивчення краю. З нагоди проведення з'їзду Товариство видало «Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края».

Загалом, всі наукові товариства, а також інші просвітницькі організації: літературно-просвітницьке товариство імені М.В. Гоголя, товариство «Просвіта», Катеринославське відділення Російського музичного товариства та інші складали низку наукових, освітніх громадських закладів міста. Вони стали науковими та культурними осередками Катеринослава, які надавали можливості для спілкування, обміну думками, для спільного формування світогляду та підняття рівня освіченості людей.

Висновок про Лебедева

Серед видатних вчених, чиє ім'я увічнене на пам'ятних знаках, встановлених біля головного корпусу Національного гірничого університету, першим значиться Микола Йосипович Лебедев, засновник наукової школи стратиграфії Донбасу. Він тридцять років очолював кафедру історичної геології та палеонтології, чотирнадцять років керував вищим навчальним закладом. Його по праву включають до своєї історії й інші вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи Дніпропетровська.

М.Й. Лебедев народився в м. Бежицьку Тверської губернії 19 квітня (1 травня за н. ст.) 1863 р. в сім'ї вчителя, дворянина за походженням. З «Формуляра» видно, що у травні 1916 р. він не мав власного житла, а мешкав у відомчій квартирі Гірничого інституту. «Формуляр» не передбачав відомостей про батьків. Але вони знайшлися в «Анкеті» штатного співробітника В.І. Погодіної, другої дружини М.Й. Лебедева. «Анкета» 1936 р. передбачала відомості не лише про членів сім'ї, а й про батьків чоловіка (чи дружини), включаючи пункти: «чим займалися до революції?», «чим займаються і де перебувають у даний час? Точна адреса». Про батька свого чоловіка (на той час давно покійного) В.І. Погодіна записала: «Лебедев Йосиф, отчества не знаю; учитель, умер в 1877 г.». Запис щодо його матері ще скупіший: «Имени и отчества не знаю; умерла около 70 л. тому назад». Отже, М.Й. Лебедев у 14-літньому віці вже був повним сиротою.

По закінченні реального училища М.Й. Лебедев незабаром став казеннокоштным студентом Петербурзького гірничого інституту. У червні 1888 р. він із золотою медаллю закінчив інститут, отримав диплом гірничого інженера і призначення в розпорядження Окружного інженера Північного гірничого округу «для практических занятий» з першого листопада. Незабаром він уже брав участь як «найближчий» помічник начальника Тиманської геологічної експедиції академіка Ф.М. Чернишова, яка досліджувала велику тундрову безлюдну смугу між р. Цельмою та Північним Льодовитим океаном. Там він зібрав значні палеонтологічні колекції, які по завершенні експедиції досліджував і результати публікував у «Трудах» Геологічного Комітету. Цими, по суті, монографічними працями («Верхнесилурийская фауна Тимана» та інші) у вченому середовищі М.Й. Лебедев набув слави великого знавця палеозойських решток.

У 1892 р. Геологічний Комітет розпочав реалізацію грандіозної програми детального геологічного опису Донбасу зі складанням стратиграфічних карт. Очільником цієї справи був академік Ф.М. Чернишов, який незабаром запросив до участі в дослідженнях гірничого інженера М.Й. Лебедева. Йому було доручено опис та картографування південної частини Донбасу. Через суперечності, що виникли між ним та його колегами Л.І. Лутугіним і М.М. Яковлевим (вони досліджували північний район Донбасу) в питаннях методики геологічного картографування М.Й. Лебедев працював тут всього кілька років, хоча за матеріалами експедиції він у пізніший період надрукував багато наукових і навчальних праць. Сутність суперечностей полягала в тому, що М.Й. Лебедев в основу стратиграфії карбону Донбасу поклав палеонтологічні рештки, а Л.І. Лутугін і його прихильники за основу кореляції кам'яновугільних відкладень взяли стратиграфічні та петрографічні ознаки. Розходження в методиці призвело до неспівпадіння визначених Лебедевим

палеонтологічних зон зі світами, визначеними Л.І. Лутугіним. Коли керівництво експедицією Геолком передав Л.І. Лутугіну, він поставив перед М.Й. Лебедевим вимогу дотримуватися при складанні геологічної карти його методики. М.Й. Лебедев не погодився на це, припинив свою роботу в Донбасі. Навесні 1895 р. він був призначений помічником Окружного інспектора Томського гірничого округу. Зауважимо, що значно пізніше виявилася правота саме М.Й. Лебедева стосовно спірного питання.

У період його нетривалої роботи в Донбасі він створив сім'ю, одружившись 29 жовтня 1893 р. на Євгенії Казимирі Леонардівні (прізвище невідоме). Вона була католичкою та молодшою від чоловіка на дев'ять років. У «Формулярі» вказано, що від цього шлюбу були народжені сини Володимир (1897) і Всеволод (1902), доньки Аріадна (1896) та Злата (1904).

У тому ж 1895 р. за службу М.Й. Лебедев отримав першу високу нагороду – орден св. Станіслава 3-го ст. і чергове підвищення в чині згідно «Табелем про ранги». 17 лютого 1896 р. Наказом Міністерства землеробства і державного майна він був переведений на службу в Кавказьке гірниче Управління, де до 1901 р. досліджував нафтові родовища. Наслідком його розвідок стала низка нарисів про кавказькі нафтові родовища. Одним із показників високої оцінки його діяльності було нагородження срібною медаллю «в пам'ять імператора Олександра III», надання чину надвірного радника (7-й клас) і відрядження казенним коштом за кордон на два місяці влітку 1900 р., в тому числі і з метою участі у міжнародному геологічному конгресі, який відбувався в Парижі. У квітні 1900 р. він був нагороджений орденом св. Анни III ступеня.

Отже, на початок XX ст. М.Й. Лебедев був уже досить відомим вченим та інженером-практиком. 31 січня 1901 р. «Высочайшим приказом по гражданському ведомству» він отримав призначення на посаду ад'юнкта з геології Катеринославського вищого гірничого училища. З цим навчальним закладом пов'язане все його подальше життя. Тоді ж за поданням Гірничого департаменту М.Й. Лебедев був відряджений на два місяці до Санкт-Петербурга «для наукової обробки девонських коралів Тіману та визначення їх ролі в девонських відкладеннях».

З наступного року починається його сходження по кар'єрній драбині у стінах КВГУ. Вже у червні 1902 р. М.Й. Лебедев був призначений кандидатом у члени Господарського Комітету (розпоряджався в Училищі фінансами) і майже одночасно – виконувачем обов'язків екстраординарного професора по кафедрі геології. З 5 липня по 2 серпня 1902 р. він уперше виконував обов'язки директора КВГУ (під час відсутності С.М. Сучкова).

13 жовтня 1902 р. М.Й. Лебедев захистив дисертацію в Петербурзькому гірничому інституті та прочитав 16 жовтня дві «пробні» лекції у присутності членів Ради ПГІ, які одностайно визнали його гідним звання професора по кафедрі геології. Незабаром він був затверджений на посаді екстраординарного професора, а наказом по Гірничому відомству червні 1903 р. обійняв посаду інспектора КВГУ.

З 24 червня по 30 липня 1904 р. М.Й. Лебедев уже вдруге виконував обов'язки директора Училища під час відпустки С.М. Сучкова (і в наступні 1905, 1906, 1907 рр.). Рада КВГУ неодноразово переобирала його на посаду інспектора Училища з

наступним затвердженням Гірничим департаментом. У грудні 1907 р. після обрання секретарем Ради КВГУ його було увільнено з посади інспектора.

19 травня 1908 р. М.Й. Лебедев Радою КВГУ був обраний на посаду Директора і затверджений невдовзі царем за поданням Міністра торгівлі та промисловості. Потім через кожні три роки він ще двічі переобирався, обіймаючи цю посаду до весни 1919 р. Очевидно, що тривалості перебування на посаді керівника КВГУ (з 1911 р. – КГІ) сприяв науковий авторитет та організаторські здібності М.Й. Лебедева.

Улітку 1912 р. дійсний статський радник М.Й. Лебедев був нагороджений черговим орденом – кн. Володимира 3-го ступеня та відрядженням до Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії, Австро-Угорщини «для огляду геологічних музеїв у головних містах зазначених країн, зі збереженням отримуваної по службі заробітної платні».

Адміністративні посади суттєво не зашкодили науковим заняттям вченого, який викладав студентам курси палеонтології та геології (динамічної та історичної), а також нерудних корисних копалин. Один із його учнів так характеризує М.Й. Лебедева: «Як людина, М.Й. Лебедев був дуже суворим, небагатослівним і вимогливим як до себе, так і до інших. Він присвятив усе своє життя науці і твердо тримався своїх наукових переконань, не зважаючи на те, що вони не знаходили визнання у його час. Однак за всієї зовнішньої суворості він був, по суті, доброю і доброзичливою людиною, і студенти прекрасно знали, що в його кабінеті стоїть конторка, з якої кожен бідний студент міг безконтрольно і безвідплатно взяти потрібну йому суму грошей, лише розписавшись на аркуші, який лежав там же.» (М.М. Карлов). Висока вимогливість вченого змушувала студентів дуже старанно готуватися до іспитів, бо отримати у нього відмінну чи добру оцінку було дуже важко.

Щорічні «Звіти» про наукову діяльність вчених КВГУ-КГІ свідчать, що М.Й. Лебедев продовжував працювати над картографуванням Донбасу. Фахівці-геологи зазначають, що стратиграфічна схема М.Й. Лебедева покладена в основу сучасного стратиграфічного поділу донецького нижнього карбону і що він правильно встановив межі між середнім та верхнім карбоном Донбасу (і що співробітники Геолкому Л.І. Лутугін та інші помилялись у цьому питанні). Співставляючи за викопними рештками фауни та флори карбон Донбасу з карбоном інших вугленосних місцевостей (на основі палеонтологічних колекцій кабінету геології КВГУ-КГІ), він здійснив паралелізацію донецького, підмосковного, уральського, азійського, західноєвропейського й американського карбонів. М.Й. Лебедев написав понад сто наукових робіт, присвячених головно палеонтології та стратиграфії палеозойських відкладень.

Серед численних учнів М.Й. Лебедева, котрі й самі стали відомими вченими, безумовно, найвизначнішою постаттю був член-кореспондент АН УРСР, професор Дніпропетровського гірничого інституту О.З. Широков – один із провідних дослідників Західного Донбасу.

М.Й. Лебедев був одним із організаторів відкриття у Катеринославі при Гірничому інституті приватних Вищих жіночих курсів (15 вересня 1916 р.) і був ректором цього навчального закладу. Після затвердження у липні 1918 р. урядом П.

Скоропадського Статуту Катеринославського університету та дозволу Міністра освіти оголосити набір студентів тимчасовим виконувачем обов'язки ректора університету було призначено М.Й. Лебедєва, тоді ще ректора КГІ.

У Гірничому інституті вже за радянської влади М.Й. Лебедєв обіймав посаду ректора у 1921-1924 рр. Тобто, 25-річний ювілей інституту відзначався при ньому. Потім він завідував кафедрою В КГІ та за сумісництвом працював в інституті народної освіти. Багато сил віддав клопотанню про відкриття в Дніпропетровську науково-дослідного інституту геології (нині в структурі ДНУ). У 1927 р. він отримав почесне звання заслуженого діяча науки і техніки, і тоді ж Інститут геологічних наук АН УРСР обрав його своїм почесним членом.

Помер Микола Йосипович Лебедєв під час наукового відрядження в Харкові у 1931 р.